

İTİL BULGAR KADINLARINDA GIYİM-KUŞAM, TAKILAR VE İBN FADLAN'A GÖRE SOSYAL HAYAT

Meltem AKINCI*

Öz

İslamiyet öncesi Türk tarihine baktığımızda kadın figürü hayatın hemen hemen her safhasında karşımıza çıkmaktadır. Türk kadını ev ve aile yaşamının dışında, siyasi, askeri ve toplumsal alanlarda da ön planda olmuştur. Bu durumun en büyük sebebini ise, kadın haklarının töre çerçevesinde eşit ve ayrımcı olmayan bir anlayışla düzenlenmiş olması oluşturmuştur. Türk konar-göçer yaşam tarzında hayat standartları cinsi ayrım fark etmeksizin herkes için aynı oranda çetin ve zorlu olmuş, bu sebeple günlük hayattaki iş paylaşımı ortak olarak yürütülmüştür. Türk kadının karakteristik özelliklerinin oluşmasına önemli bir katkı yapan bu hâl, ortaçağ kaynaklarına da sık sık yansımıştır.

Üzerinde bulunduğu toprakların iklimsel, coğrafi ve jeopolitik özellikleri ile iktisadi, dini ve içtimai yapısını belirleyen İtil Bulgar Devleti, tarih literatürümüzde daha çok İslamiyet'i kabul eden ilk Türk Devleti olma özelliğiyle ön plana çıkmıştır. İtil Bulgarlarının, İlk Müslüman Türk Devleti olmasıyla ilgili tarihçiler arasında ortak bir görüş sağlanamamış olmasına karşın, İslamiyet İtil sahasında IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yoğun bir şekilde görülmüştür. Fakat, İslami telakkinin İtil toplumuna yavaş bir şekilde tesir etmiş olduğunu İtil Bulgar kadınlarının içtimai hayatta oynamış oldukları rol ile anlayabiliyoruz. İtil Bulgar kadınları, gerek siyasi ve hukuki arenada gerek ise günlük yaşamda erkeklerle birlikte aynı mertebeye tutulmuştur. Ortaçağ kaynaklarının da teyit etmiş olduğu bu durum, Türk toplumlarının kadına bakış açısı açısından önemli bir hususu oluşturmaktadır.

İtil Bulgar kadınları, değişik bölgelerde ve farklı zamanlarda yaşamış olan Türk kadınları ile hem sosyal hayatta benzer rolü üstlenmiş hem de benzer tarzda giyim kuşam anlayışına da sahip olmuştur. Daha çok konar-göçer hayat tarzı ile bağlantılı olan giyim kuşam anlayışı, İtil Bulgar kadınlarında kimi zaman değişiklik de göstermiştir. Bunun sebebi ise yaşadığı coğrafya ile bağlantılı olarak, Rus ya da Fin-Ugor kavimleriyle olan kültürel etkileşimdir.

Anahtar kelimeler: İtil Bulgarları, Kadın, İbn Fadlan, Giyim Kuşam.

* Akdeniz Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Volga Bulgarian Women's Clothing, Jewels And Social Life According To Ibn Fadlan

Abstract

When we look at the pre-Islamic Turkic history, the female figure is confronted in almost every phase of life. Turkic women have also been on the forefront in political, military and social fields outside of their home and family life. The biggest reason for this situation is that women's rights are regulated in an equal and non-discriminatory manner in the frame of customs. In the nomadic life style of Turks, life standards have always been tough and difficult for everyone without regard to the distinction between sexes, so daily job sharing has been carried out jointly. This fact, which made an important contribution to the formation of the characteristic of the Turkic woman, is often reflected in medieval sources.

The Volga Bulgarian State, which determines the climatic, geographical and geopolitical characteristics and economic, religious and social structure of the lands it is on, has become the fore front of the Bulgarian State by being the first Turkic State to accept Islam more. Though the Volga Bulgarians were not the first Muslim Turkic state to have a common view among the historians, Islam was intensely seen as a Volga in the second quarter of the 9th century. But we can understand that the Volga Bulgarian women have a role in the inner life that Islamic understanding has slowly affected the Volga community. Volga Bulgarian women are in the same political and legal arena and with men in everyday life. This situation, which has been confirmed by the medieval sources, constitutes an important aspect of Turkic society in terms of its perspective on women. Volga Bulgarian women have played a similar role in social life as well as in a similar fashion with the Turkic women who lived in different regions and at different times. The understanding of the garment tradition, which is mostly related to the nomadic life style, has sometimes changed in Volga Bulgarian women. The reason for this is the cultural interaction with the Russian or Finn-Ugor tribes in relation to the geography they live in.

Keywords: Volga Bulgarians, Women, Ibn Fadlan, Clothing.

1. Giriş

İslamiyet öncesi Türk tarihine baktığımızda siyasi, askeri ve sosyal yaşamın her alanında ön plana çıkmayı başarmış olan Türk kadınının, İtil Bulgarları bünyesinde oynadığı rolü anlamak oldukça zor olmuştur. Bu zorluğun en büyük nedenini, IX. - XIII. yüzyıl boyunca İtil Bulgarları hakkında bilgi veren yazılı kaynakların kadınlar hakkında anlatmış olduklarının birkaç satırla sınırlı kalması oluşturmuştur. Özellikle İtil Bulgarları hakkında bilgi veren doğulu seyyahların, eserlerini bir Müslüman olarak kaleme alması bu durumda etkili olmuştur. Zira İslami telakki çerçevesinde var olan haremlik selamlık anlayışı, İtil Bulgar yurduna giden seyyahların İtil Bulgar kadınları ile olan iletişimine bir engel teşkil etmiştir.

İtil Bulgar kadınlarının siyasi, askeri ve sosyal hayatta üstlendikleri rolü anlamak yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı oldukça güç olmasına rağmen, arkeolojik veriler ışığında Bulgar kadınlarının günlük yaşamlarında tercih etmiş oldukları bazı giysi formlarının ve takıların gün yüzüne çıkartılması oldukça pratik olmuştur. İtil Bulgar kadınının gerek sosyal, askeri ve siyasi

statüsünün gerek ise kullanmış oldukları giyim-kuşam materyallerinin İslamiyet öncesi diğer Türk kavimlerine mensup kadınlar ile benzerlik taşıdığına ortaya çıkartılması için İtil Bulgar kadınları ile birkaç Türk kavmi bu alanlarda mukayese edilmiştir.

2. İtil Bulgar Kadınlarının Sosyal ve Siyasi Statüsü

Doğulu kaynaklarının vermiş olduğu bilgiler ışığında eski Türk devletlerinde zina eden kişiler vatana ihanet, isyan, adam öldürme gibi suçların da cezai karşılığı olan idam ile cezalandırılmıştır. Zina suçu her ne kadar şahısları ilgilendiren hususi bir durum gibi gözükmüş olsa da, Türk devlet sistemi bu suçun cezai işlemini devlet hakkı olarak görmüştür.¹ Türk töresinde zina yapan kişinin kadın ya da erkek fark etmeksizin aynı cezai işleme toplum önünde maruz bırakılması, şüphesiz ki aile kurumunun uzun yıllar boyunca sağlam bir şekilde hayatta kalmasında önemli bir etkiye neden olmuştur.

İslam seyyah ve coğrafyacıların aktarmış oldukları bilgiler, İtil Bulgar toplumunda kadının rolünü anlamak için oldukça faydalı olmuştur. Bu kaynaklardan birini kaleme almış olan İbn Fadlan'ın² İtil Bulgar yurduna ulaştıktan sonra ilk izlenimlerinden biri kadınlar ve erkekler arasında haremlik selamlık olgusunun var olmadığı ile alakalı olmuştur. Fadlan'ın aktardıklarına göre İtil Bulgar topraklarında kadınlar ve erkekler, utanma ya da sıkılma olmadan aynı nehre girip yıkanmışlardır. Bununla birlikte, kadın-erkek olarak ayrışmayan İtil Bulgar toplumunda hiçbir şekilde zina gözlemlenmemiş; zina eden kadın ve erkeğe sonu ölümle biten ağır cezalar tatbik edilmiştir.³

Yukarıda aktarılan bilgi gerçekten de eski Türk toplum yapısı ile uyumaktadır. Bulgar kadınlarının Bulgar erkekleri ile birlikte aynı nehre girmeleri, Bulgar kadınlarının cinsi ayrımcılığa uğramamış olmasının bir göstergesidir. İbn Fadlan, Bulgar yurdunda görmüş olduğu bu olayın bir benzerini Peçeneklere yapmış olduğu ziyarette de yaşamıştır:

“Bir gün onlardan bir adamın çadırına indik. Oturduk. Adamın karısı da bizimle oturdu. Bizimle konuşurken cinsi organını açtı ve kaşdı.⁴ Biz görüyorduk, yüzlerimizi kapadık. “Estağfurullah!” dedik. Kocası güldü. Tercümana, “Onlara söyle, sizin yanınızda onu açıyor, siz görüyor ve onu koruyorsunuz. Ona bir şey olmuyor. Bu onu kapatıp da başkalarına müsaade

¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 280.

² İtil Bulgarları hükümdarı almış, İslam dinini öğretecek din adamlarına ve Hazarlara karşı inşa edilecek bir kalenin yapımı için maddi desteğe ihtiyaç duymuş, bu amaçla 921 yılında Halife Muktedir'e bir elçi göndermiştir. Halifenin bu çağrıya olumlu yaklaşması üzerine din adamlarına başkanlık etmek, halifenin mektuplarını okumak ve hediyeleri takdim etmek üzere görevlendirilen İbn Fadlan'ın da bulunduğu elçilik heyeti 21 Haziran 921 tarihinde Bağdat'tan yola çıkmış, Mayıs 922'de İtil Bulgar topraklarına ulaşmıştır.

³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 31; *Puteşestvie Ahmeda Ibn Fadlan na Volgu*, Red. R.Z. Mahmutov, Kazan 2004, s. 33.

⁴ İslam coğrafyacı ve yazarların aktarmış olduğu bilgiler çoğu zaman abartılı söylemlere ve rivayetlere dayanmaktadır. İbn Fadlan'ın burada aktarmış olduğu bilgiler de muhtemelen bu tarz bir abartının sonucudur. Zira makale de dile getirildiği gibi Türk kadını, kaynaklara her daim iftine düşkün, ortamda oturup kalkmasını bilen kişi olarak yansımıştır.

etmesinden daha iyidir... Zina diye bir şey bilmezler. Birinde böyle bir şey görürlerse onu iki parçaya bölerler. Ağaçların dallarını bir yere getirip, zina edenin ellerini-ayaklarını ağaca bağlarlar, sonra o dalları serbest bırakırlar, adam ikiye ayrılır.”⁵

Eski Türk toplumunda kadının rolü kaynaklarda daima iffetine düşkün, eşine sadık sıfatları ile anılmıştır. Örneğin Altay Türklerine ziyarette bulunan W. Radloff, Altay Türkleri arasında aile bağları oldukça kuvvetli olup kadın ve erkek arasında sevgi, saygı hâkim olduğundan ve bir erkeğin bir kadına vurmasının kabullenebilecek bir durum olmadığından bahsetmiştir.⁶

Gerek İtil Bulgarlarında gerek ise diğer Türk toplumlarında kadının, cinsi ayrımcılığa maruz bırakılmamasının en büyük sebebini kadının siyasette, askerlikte, avcılıkta ya da ev yaşamında erkeklerle aynı görevleri üstlenebilmiş olması oluşturmuştur. Bu sebeple eski Türk aile yapısında erkeğin kadına bakış açısı çok yönlü olmuştur. Kadınlar erkeklerle bayramlara, şöenlere katılmış; bu şöenlere yalnız katılmakla kalmamış, kocası evde olmadığı zamanlarda tüm misafirlerini vazifelerini eksiksiz yerine getirerek ağırlamıştır.⁷

Orhun yazıtlarında, Türk kadını anne kimliği çerçevesinde ülkeden sonra gelen en önemli unsur olarak vurgulanmıştır. Diğer Türk yazıtlarında da kadın ve kız kavramları birçok yerde erkekten önce anılmıştır. Bu durum Roux’a göre Türk toplumunda kadının rolü ve statüsü ile ilgili önemli bir ipucudur.⁸ İtil Bulgarlarında kadınlara verilen en önemli haklardan biri, genç kızın istediği kişiyle evlenmesi ve eşinin ölümünden sonra ikinci bir evlilik yapabilmesi ile alakalı olmuştur.⁹ İbn Rusteh’in bu durumla ilgili vermiş olduğu bilgiler her ne kadar Burtas kavmine ait bir özellik gibi kaleme alınmış olsa da, ortaçağ seyyah ve coğrafyacıların birçoğu Burtasları hep Türk ülkesi olarak tanıtmıştır. Tarihsel gerçeklik de Bulgarların, Burtaslar ile akraba olduğu gerçeğini inkâr etmemektedir.¹⁰ Yapılan araştırmalara göre Burtaslar, bugün ki Mordva halkının ataları olup Fin kökenli bir halktır. Fakat Burtaslar yaşadığı dönemde tek bir kavimden oluşmamış, birçok milletin birleşimine denilmiştir.¹¹ X. yüzyılın ilk yarısında ise kaynaklar, Burtasların bazı askeri çatışma ve akınlar sonucunda Bulgarlara bağlandığını söylemektedir. Bu sebeple İtil Bulgar Devleti sınırları içerisinde yer alan Burtaslar, Bulgar konfederasyonu-

⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 11; *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlan na Volgu*, s. 13.

⁶ Wilhelm Radloff, *Sibirya’dan II*, Çev. A. Temir, Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul 1994, s. 67-68.

⁷ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2014, s. 270.

⁸ Jean Paul Roux, “Ortaçağ Türk Kadını I”, *Erdem*, Cilt: 10, Sayı: 118, Ankara 1990, s. 215.

⁹ Daniel Abramoviç Hvol’son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. Imperatorskoy Akademii Nauk., Petersburg 1869, s. 21; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

¹⁰ Gamirzan Mirgazyanoviç Davletşin, “Ustnoe Narodnoe Tvorçestvo”, F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikayas Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 579.

¹¹ Rafael’ Mirgasimoviç Valeyev, *Voljskaya Bulgariya; Torgovlya i dnejno-vesovie sistemu IX - n. XIII. vv.*, İzd. Fest, Kazan 1995, s. 58.

na bağlı yaşamıştır.¹² Verilen bilgilerde bu toplumda bir kız buluş dönemine girdikten sonra babasının himayesi altından çıkıp, evleneceği erkeği seçme hakkına sahiptir. Ve seçtiği erkeğin kendisini, babasından istemesini ister.¹³ İbn Rusteh'in vermiş olduğu bu bilgiler Burtas kavmine ait bir özellik olarak sunulmuş olsa da bazı Rus kaynaklarında bu durum İtil Bulgarlarına ait bir özellik gibi aktarılmıştır.¹⁴

Eski Türk töresinde aile kurumunun oluşması için gerekli olan evlilik merasimi hem kızın hem de erkeğin isteği doğrultusunda gerçekleşmiştir. Özellikle evlenmek isteyen kızların, ileride kendilerine eş olabilecek kişilerle evlilik öncesinde anlaşmaları ve istedikleri kişilerle evlenebilmeleri Eski Türk Edebiyatı'na da yansımıştır. Örneğin Dede Korkut Hikayeleri'nde gençlerin karşılıklı olarak birbirlerini tanımaları ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: “Çok hayranım var diyor güzel bir kız. Göze çarpıcı gelen ve yüreği kapatan güzellikler vardır diyor bir delikanlı.”¹⁵ Eski Türklerde kızın kendi hayat arkadaşını seçme konusunda hür olması onun aile ve toplum içerisinde ne denli hür olduğunun önemli bir göstergesidir.¹⁶

İtil Bulgarlarında nasıl ki genç kızlara dilediği eşi seçebilme hakkı tanınmışsa, bu hak eşi ölmüş kadınlara da verilmiştir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre İtil Bulgarlarının cenaze merasiminde kadınların ağlamayıp, sadece erkeklerin gözyaşı döktüğü belirtilmiştir. Aynı şekilde ölünün ardından iki sene matem yapıldıktan sonra çadırlarının önündeki bayrağın indirilip, ölen kişinin akrabalarının verdiği davetle matemden çıktıkları ilan edilmiştir. Bu süreçten sonra ise dul kalan eşlerine evlenme hakkı tanınmıştır.¹⁷

Yukarıda bilgi verilmiş olan cenaze merasiminin kaynaklarda sadece İtil Bulgar reisleri için tertip edilmiş olduğu vurgulanmış olsa da bu durum eski Türk töresinde sadece itibarlı kişilerin ölümünden sonra karılarına evlenme hakkı verildiği anlamına gelmemektedir. Eski Türklerde cenaze törenlerinin çoğunda, İtil Bulgarlarının aksine ölen kişinin ardından kadınlar ve erkekler birlikte ağlamış ve birlikte ağıt yakmıştır.¹⁸ Ölen eşin ardından dul kalan kadınlara tekrar evlenme hakkının verilmiş olması kaynaklar tarafından teyit edilmiştir.¹⁹ Fakat eski Türk toplum yapısında dul kalan kadınların çoğunluğu tekrar evlenmeyi, kendisinin ölen kocasına ait olduğu düşüncesiyle tercih etmemiştir. Dul kalan kadınların gerçekleştirmiş oldukları evliliklerin en ba-

¹² İskander İzmaylov, “Voennoe İskusstvo”, F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 353.

¹³ Hvol'son, a.g.e., s. 21; Şeşen, a.g.e., s. 37.

¹⁴ Adelya İl'hamovna Sattarova, *Jenskie Tatarskie Organizatsii v Sotsiokul'turnom Razvitii Obşestva v Kontse XX-naçale XXI v. (Na Materialah Respubliki Tatarstan)*, Kazan 2017, s. 28.

¹⁵ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 270.

¹⁶ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981, s. 165.

¹⁷ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 36; *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana na Volgu*, s. 38.

¹⁸ Gökçen Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *TAD*, Cilt: 34, Sayı: 58, Ankara 2015, s. 510.

¹⁹ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 136.

şında “*leviratus*” yani ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya dul fakat genç, çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli gelmektedir.²⁰ Çin kaynaklarında da geçen bu tarz evliliğin gerçekleştirilme amacı olarak soyun ve sopun yitirilmesinin önlenmek ve zor duruma düşmüş olan kadınların himaye altına alınmak istenmesi gösterilmiştir.²¹

İbn Fadlan’ın seyahatnamesinde İtil Bulgar kadınlarına dair verilen en önemli haberlerden biri de İtil Bulgar Hanı Almuş’un eşi hakkındadır. 922 yılının Mayıs ayında hükümdarlık alametlerinden biri olan hilatı hükümdara giydirmek için İtil Bulgar Han’ı Almuş’un huzuruna giden İbn Fadlan şu bilgileri vermektedir:

“...Sonra hediye gönderilen kokuları, elbiseleri, hükümdara ve karısına gönderilen incileri çıkardım. Hükümdara ve eşine birer birer takdim ediyordum. Bu işi bitirince karısına insanların huzurunda hilat giydirdim. Karısı hükümdarın yanında oturmuştu. Bu onların adeti ve tarzıdır. Hükümdarın eşine hilat giydirince kadınlar üzerine dirhemler (gümüş paralar) saçtılar. Sonra çadırlarımıza gittik...”²²

Yukarıda ele almış olduğumuz Şeşen’in tercüme etmiş olduğu İbn Fadlan Seyahatnamesi’ne dair ek bilgiler aktaran başka bir müellif de Şehabeddin-i Mercanî’dir. Mercanî, İbn Fadlan’ın risalesini aktarıırken İtil Bulgar Hanı Almuş’un eşi hakkında kaleme almış olduğu bilgileri eserinde şu şekilde vermiştir: “...Biz getirmiş olduğumuz hediyeleri sunduk. Onun hatununa da hediye elbise giydirdik, o erkeklerin yanında oturuyor idi, adetleri böyle imiş.”²³ Bu iki tercümenin bize vermiş olduğu haber eski Türk siyaset geleneğinde hükümdar ile denk tutulabilen hatta yeri geldiğinde ülkeyi de yönetme hakkına sahip olan kadın profiline İtil Bulgarlarında da var olduğudur. Gerçekten de Türk devletlerinde hatunlar söz (hatunluk hukuku) sahibi olmuşlardır. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabulünde, Gök Türk hatunları ön plana çıkarken, sarayları ve buyrukları bulunan hatunlar devlet meclislerine de katılmışlardır.²⁴ Bu konu ile bağlantılı olarak Sadri Maksudi Arsal’ın çok güzel bir değerlendirmesi olmuştur: “Milletlerde kral zevcelerinin devlet içindeki durumu ile, umumiyetle o milletin kadınlarının ev içindeki durumu arasında bir münasebet ve müşabehet vardır...”²⁵

İbn Fadlan’ın vermiş olduğu bu bilgiler ışığında ilk olarak eski Türk siyaset geleneğinde kadının yeri ön plana çıkmaktadır. Tatar arkeolog F.Ş. Huzin’de bu fikre katılmaktadır. Ona göre İtil Bulgarlarında kadınlara ait belirli unvanların varlığı, örneğin “*Hatun*” (Hanın, emirin ya da hükümdarın karısı), “*Bike*” (Bey’in

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 220.

²¹ Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 516.

²² *Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana na Volgu*, s. 23-24; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 22.

²³ Şehabettin Mercanî, *Müsteşâdü’l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar’daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Çev. M. Kalkan, AKDITYK Yay., Ankara 2008, s. 96.

²⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 259.

²⁵ Arsal, *a.g.e.*, s. 333.

karısı), “*Altı*” veya “*İlçi*” (Hanımefendi, hanım, sahibe) vb. Bulgar feodalizmde kadınların bağımsız ve önemli haklara sahip olduklarını göstermektedir.²⁶

İbn Fadlan'ın aktardığı üzere “*Hükümdar eşinin üzerine para saçılması*” yani hilat giydirilen Almuş'un hatunun üzerine saçılan paralar da eski Türk geleneklerinden birini oluşturmuştur. Saçı tabiri sözlüklerde “*Düğünlerde damat tarafından gelinin başına serpilmesi gelenek haline gelmiş olan para, buğday, çiçek, kuru yemiş gibi şeyler*”²⁷ şeklinde geçmekle birlikte Türk tarihinde zamana ve mekâna göre farklı şekilde anlamlandırılmıştır. A. İnan'a göre en genel manası ile saç her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olmuştur. Göçebe kavimlerde süt, kıymız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde ise para vs. saç olarak kullanılmıştır.²⁸ Saçı geleneğinin gerçekleştirilmesinin ardında yatan amaç ise eski Türk inanç sistemiyle bağlantılı olarak gerçekleşen sevinç verici olayın, Tanrı ve ruhlar tarafından memnuniyetini sağlamaktır.²⁹

3. İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam ve Takılar

İtil Bulgar kadınları kaynaklara sadece toplumdaki statüleri ya da devlet kademesindeki faallikleri ile ilgili yansımamıştır. İtil Bulgar kadınları da dâhil olmak üzere Türk kadınının fiziki ve ruhi güzelliği özellikle ortaçağ müelliflerinin ilgisini çekmiştir. Gerçekten de bugün dahi Tataristan bölgesine gerçekleştirilecek bir seyahatte, bu topraklar üzerinde gözlemlenen özelliklerden ilkini iklimin soğuk ve fiziki koşullarının çetin oluşu oluşturuyor olsa da ikincisini Tatar halkı kadınlarının güzelliği ve asil duruşu oluşturmaktadır. Elbette ki güzellik göreceli bir kavramdır, fakat İslam müellifleri de İtil Bulgar kadınlarının güzelliği konusunda hem fikirdir. Ortaçağ'da Farsça kaleme alınmış olan şiirlerin birinde Bulgar halkı Türk olarak kabul edildikten sonra şu ifadeler kullanılmıştır: “*O güzellerin dudaklarını ay gibi aydınlatıp, böyle fazla sevdirmeleri gerekmezdi. Onların dudak dışlarına ışık tutanların hepsi de dudaklarını ısırma mecburlar.*” Mercanî'nin aktardığı üzere “*Nefahât*” adlı eserde Larlı Ali oğlu Mevlana Abdülgafur, Bulgar şehrini Türkistan şehirlerinden biri sayarak, burada güzellerin çok olduğundan bahsetmiştir. Yine Mercanî'nin aktardığı Arapça kaleme alınan şiirin dizelerinde, Bulgar kadınlarının güzelliğine dair şu ifadeler yer almaktadır: “*Gönlünde Bulgar güzellerinin aşkı olmasa, iki gözünden akan yaşlardan çukur hasıl olmaz idi.*”³⁰

İtil Bulgar kadınları fiziki görünüşlerini kullanmış oldukları takılarla zenginleştirmişlerdir. İtil sahası boyunca gerek İtil Bulgar gerekse Fin-Ugor gibi diğer kavimlere mensup kadınların en çok tercih ettiği takılar metalden imal

²⁶ Fayaz Şaripoviç Huzin, *Rannie Bulgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII-n. XIII v.)*, Kazan 2006, s. 69-70.

²⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 77.

²⁸ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 100.

²⁹ Recep Yaşa, “Selçuklularda Saçı Geleneği”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 200, Ağustos 2003, s. 41; İnan, *a.g.e.*, s. 100.

³⁰ Mercanî, *a.g.e.*, s. 43.

edilmiştir. Demircilik zanaatı ile bağlantılı olan metal işleme sanatı, X. - XIII. yüzyıllar arasında İtil Bulgar topraklarında hem iç hem de dış ticarete popüleritesini koruyan bir saha olmuştur. Özellikle süs eşyalarının başını çektiği bu zanaat kolu, kadınların sosyal hayatlarının renklenmesine yardımcı olduğu gibi, pazarlarda rağbet gören ürünlere ev sahipliği yapmıştır. Bol'sie Tiganı (Tataristan bölgesinde) kazı alanında çok sayıda süs eşyasının başını çektiği zengin ve özgün demirbaş materyaller keşfedilmiştir. Bu buluntular arasında kadınlar için başlıklar, boncuktan kolyeler, küpeler, başa asılan değişik tarzda süsler, kemerler yer almıştır.³¹ Özellikle bu tarz süs eşyaları arasında yer alan ve kuyumculuk zanaatına ait olan şakak askıları İtil Bulgar kültürü için büyük önem arz etmiştir. Genellikle iki ya da üç parçadan oluşan palamut formunda, içi boş boncuk tanelerinin geçirildiği yüzüğe benzeyen bu takıların en ünlüsü, ortasında kuş figürü bulunan şakak askısıdır. Kadınların ve kızların başını süsleyen bu takılar, İtil Bulgar üretimi ürünlerinden olmuştur.³²

Perm-Yayık bölgesinde keşfedilen süs eşyalarından bir kısmını yüzükler oluşturmuştur. Örneğin bu bölgeye ait buluntulardan olan iki tip yüzüğün İtil Bulgarlarına ait olduğu düşünülmektedir. Zira bunların form ve içerik itibarıyla benzerlerine İtil Bulgarlarında da rastlanılmıştır. Bu tarz yüzüklere en çok Bolşetiganskiy, Tankeyevskiy,³³ Tetyuşskiy erken Bulgar mezarlarında rastlanılmaktadır. Perm-Yayık bölgesinde bilinen ve yüzüğü andıran tarzda olan, kırmızı akik ve camdan olan süs eşyaları da İtil Bulgarlarına aittir. Bulgar üretimi olan süs eşyalarının bir kısmını bilezikler oluşturmuştur. Bulgarlarda çok yaygın görülen bileziklerin en tanınanları yapraklı, değerli taşlarla bezenmiş ve örgü (hasır) formunda olanları olmuştur. İdnakar şehrinde Bulgarlara ait olduğu düşünülen üç adet motifi-yapraklı bilezik bulunmuştur. X. - XII. yüzyıla tarihlenen bu eşyalar, İtil Bulgaryası'nda da geniş bir alana yayılmıştır.³⁴

Daha çok tüccar bir kavim olma özelliği ile ön plana çıkan İtil Bulgarlarının kadınları, ithal boncuklardan ve değerli taşlardan imal edilen ürünlerden de süs eşyası olarak fazlaca istifade etmiştir. Örneğin Türkistan'ın daha çok doğu ve dağlık bölgelerinden gümüşler, altınlar, zümrütler, nefes taşları, Bedeşan'dan (Güney Afganistan) lazuritler, Yemen'den elmaslar vb.³⁵ ithal edilmiş; bunlar X. - XIII. yüzyıl Bilyarsk arkeolojik buluntuları arasında süs eşyası olarak ön plana çıkmıştır.³⁶ Aynı şekilde ithal edilen süs eşyaları arasında

³¹ Vladimir Gening - Alfred Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge (Bol'se Tarhanskiy Mogil'nik)*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1964, s. 56-59; Evgeniy Petroviç Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzd. Nauka, Moskova 1992, s. 62.

³² Tamara Aleksandrovna Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Bolgar Perioda X-n. XIII vv.*, Kazan 1964, s. 11.

³³ Vladimir Gening - Alfred Halikov, *a.g.e.*, s. 76.

³⁴ Andrey Vladimiroviç Yegorov, "Bulgarskie Materiali Gorodişa İdnakar: K Voprosu o Tyurkoyaziçnom Komponente v Sostave Naseleniya", *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 4 (10), Kazan 2014, s. 135.

³⁵ Al'fred Halikov - A.P. Motsya, *Bulgar-Kiev Svyazi Sudbi*, İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev 1997, s. 33.

³⁶ Guzel' Valeyeva-Suleymanova, "Bulgarskoe İskusstvo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 608.

Rusların kendi imalatı olan mamuller, Bulgar kadınları tarafından tercih edilen ürünler arasında yer almıştır. Öyle ki Rus kökenli gümüş şakak askısı ve yıldız şeklinde asma süs eşyaları bunlardan bazılarıdır. Yine XI. - XII. yüzyıl Bulgar eserlerinde (Bulgar, Bilyar ve Eski Kazan) rastlanan, Kievli zanaat-kârlar tarafından camdan imal edilen bilezikler, yüzükler ve boncuklar, Ruslardan ithal edilen diğer süs eşyalarından olmuştur.³⁷ Hem Ruslardan ithal edilen hem de Slav kültüründen etkilenerek İtil Bulgar kadınları tarafından tercih edilen takılardan biri de boyun grivnaları³⁸ olmuştur. Boyna takılan ve metal bir çemberi andıran bu takılar birbirine geçirilen gümüş ya da altın gibi metal tellerden oluşmuştur. Grivnalar, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar süs eşyaları arasında yer almıştır.³⁹

Anadolu'da daha çok kadın başlıklarında kullanılan madeni paralar, İtil Bulgarları tarafından daha çok göğüs süsü olarak tercih edilmiştir. Öyle ki Çepets kültürüne dair yapılan araştırmalarda, bu bölge insanının Bulgarların taklit ederek bastıkları paraları göğüs süsü olarak kullandıkları ve bunları biçimlendirmek için brakteat/bractea (çok ince madeni pulun yalnız bir yüzüne basılan eski para) üretimini kurdukları keşfedilmiştir. Daha çok bölgedeki para akışının durmasıyla bağlantılı olan bu sistem ile Fin-Ugor kavimlerinin kadınları, tıpkı İtil Bulgar kadınları gibi paraları göğüs süsü olarak kullanmışlardır.⁴⁰

İtil Bulgar kadınları, diğer konar-göçer Türk kavimlerine mensup kadınlarda olduğu gibi baş süslemelerine ayrı bir önem vermiştir. Baş süslemelerine sadece estetik açıdan başvurulmamış, bu süsler kimi zaman medenî halin bir göstergesi kimi zaman da kadının toplumdaki konumunu belli etmesi için tercih edilmiştir. Örneğin Uygurlar evlenmemiş kızların saçını on bir, on beş gibi tek sayılarla örerken, evlendikten sonra kızların saçını çift sayılarla örüp⁴¹ sosyal hayatta kadının evli mi bekar mı olduğunun anlaşılmasını istemiştir. Kıpçak kadınları Moğol öncesi dönemde çok çeşitli başlıklar ya da saç şekilleri ("bokka", boynuzlu saç şekilleri "rogatie", sallantılı takma süsler)⁴² tercih etmiştir. Altay kadınları saçlarının uçlarına ağaç değnekçikler (ağaç tokpok) bağlamış; bu aparatlar kızlar yürürken birbirine çarparak kuvvetli sesler çıkarmaya yaramıştır.⁴³ Bu misallerin benzerleri İtil Bulgarlarında da görülmüştür. İtil Bulgar kadınları saçlarını genelde örgülü biçimde kullanmıştır. Örgü-

³⁷ Marina Polubayorinova, "Put' iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusyu i Drevnirusskimi Knyajestvami", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 318-319.

³⁸ Grivnalar daha çok eski Slav ve Rus toplumunda görülen, boyna takılan bir süs eşyasıdır. Bu takılar eski Slav inanç sistemi ile bağlantılı olarak kötü ruhlardan korunma amacıyla tercih edildiği gibi, komşu kavimlerle ticari etkileşim sonucunda diğer kavimlere mensup kadınlar tarafından takı olarak da tercih edilmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: <http://web-kapiche.ru/237-sheynye-grivny.html>

³⁹ Valeyeva - Suleymanova, a.g.e., s. 608.

⁴⁰ Rafael' Valeyev, *Razvitie Torgovli Povolj'ya i Priura'lya v Epohu Srednevekov'ya*, İzd. Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2012, s. 183.

⁴¹ Nilay Ertürk, *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, İstanbul 2018, s. 31.

⁴² Y. Hudyakov - V. İvanov, "Kul'tura Koçevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 520.

⁴³ Radloff, a.g.e., s. 17.

ler ise saçların ucunda gürültü çıkaran materyallerle birleşen zincirlerle iç içe geçirilerek örülmüştür. X. - XI. yüzyılın ilk yarısında saça model verme işlemi kafa zincirleriyle gerçekleşmiştir. Kulaklarda ise küpeler ya da yukarıda da bahsi geçen şakak askıları (halkaları) tercih edilmiştir. Kullanılan şakak askıları bazen kafada bazen ise başa takılan kumaş bantlarda kullanılmıştır. Başlıklar olarak ise genellikle baş örtüleri ya da başa geçirilen kumaş bantlar (alın bağı şeklinde) gözlemlenmiştir.⁴⁴ Kürklerden şapkalar (şapoçki) hazırlanmış, bu başlıklar arasında kumaştan ya da yünden baş örtüleri de kullanılmıştır.⁴⁵

Eski Türklerin günlük hayatta tercih etmiş olduğu giysileri belirleyen en önemli unsuru iklim şartları oluşturmuştur. Tarih boyunca genelde iklimin sert ve coğrafi şartların zorlayıcı geçtiği bölgelerde yaşayan Türk kavimlerinin, kadın ya da erkek ayırt etmeksizin kış aylarında soğuktan korunmak için vazgeçilmez giysileri kürkler ya da sıcak tutan kalın paltolar olmuştur.⁴⁶ XII. yüzyılda İtil Bulgar yurdunu ziyaret etmiş olan Gırnâti, buranın ne denli soğuk olduğundan bahsettikten sonra kalın ve sıcak tutan elbiseye duyulan ihtiyacın önemini altını çizmiştir.⁴⁷ Bu sebeple hem iç piyasaya hem de dış piyasaya pazarlamak için kuzeyli kavimlerden samur, sincap, kakım, sansar, tilki, kunduz vb. gibi çok çeşitli kürkler ithal edilmiştir.⁴⁸

İtil Bulgar kadınlarının kıyafetleri oldukça çeşitli olmuştur. İç giysileri genelde tunik formatında gömleklerden oluşmuştur. Aslında çok eski zamanlardan itibaren⁴⁹ Orta İtil boyunca kadınlar iç giysi olarak tunik şeklinde gömlekleri tercih etmiştir.⁵⁰ Bunlar genelde ortadan dikişle iki taraftan ya da yanlarda yer alan eklerle tek taraftan dikilerek hazırlanmıştır. İlk türde göğüs yırtmacı fibula (syul'gam)⁵¹ ile tutturulmuş, ikinci türde ise göğüs ve boyun süsleri kullanılmıştır: zincirler, grivnalar vb. Bu türün temel kullanımı ise XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Gömlekler XI. - XIII. yüzyılda kemere takılan süs eşyaları ile birlikte kullanılmıştır. Bel aksesuarlarının koleksiyonunda deriden imal edilen el çantaları da yer almıştır. Bunların içinde taraklar, iğnelerle birlikte iğnelikler, ateş yakmaya yarayan alet ya da çakmak taşı (kresalo), muskalar bulunmuş, XIII. yüzyıldan itibaren bu eşyalara

⁴⁴ Konstantin Aleksandroviç Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", *Problemy Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povol'ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan 2002, s. 152.

⁴⁵ Konstantin Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Seliş X-XII vv.", <http://cyberary.pfu.ru/content/materialnaya-kulturabulgarskih-selishch-x-xii-vv> adlı siteden 20.04.2018 tarihinde alınmıştır.

⁴⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V: Türklerde Giyecek ve Süslenme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 2.

⁴⁷ Ebu Hamid El Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnamesi*, Haz. F. Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 189.

⁴⁸ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 212.

⁴⁹ Maklaşevskiy Kültür Evresi: İtil-Kama hattında bronz çağların sonunda itibaren bölgede adlandırılan süreçtir.

⁵⁰ Diana Faridovna Fayzullina, "Jenskiy Maklaşevskiy Koctyum: Rekonstruksiya i Semantika", *Problemy Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povol'ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan 2002, s. 82-88.

⁵¹ İki parça kumaşı birbirine tutturmaya yarayan takı ya da çengelli iğne.

metal aynalar da eklenmiştir.⁵² Bu metal aynalar, özellikle cepte taşınanları Harezmsah Türklerinde de görülmüş, uzun bir süre ticari meta olarak değer görmüştür.⁵³ Yine *kopouška* ve *nogteçistki*'den⁵⁴ oluşan giysi parçaları da bol miktarda Bilyarsk ve Bulgar bölgelerinde gerçekleştirilmiş olan kazılarda keşfedilmiştir.⁵⁵ Kadınlar da erkekler gibi bellerinde deri kılıflar içerisinde bıçaklar taşımıştır.⁵⁶ Bu kılıfların içerisinde kimi zaman kemikten yapılmamamuller de yer almıştır. X. yüzyılın başından itibaren kemik oymacılığında Bulgar zanaatkarlarının bu sanat üretimi için kendi formları olmuştur. Bilyar kazılarında çok sayıda kemik mamulü ortaya çıkartılmıştır: iğneler, iğnelikler, düğmeler, muskalar, küpeler, bıçak kabzaları, armalar vb. Araştırmacılara göre kemik mamullerinin, özellikle de iki yüzlü armaların Bulgar topraklarında az olarak keşfedilmesinin sebebi, bu tarz mamullerin sipariş üzerine hazırlanan değerli ürünler olmasından kaynaklanmıştır.⁵⁷

İtil Bulgarlarının tercih etmiş olduğu bu giyim tarzına benzer bir form olarak Uygur dönemi örnek gösterilebilmektedir. Zira Uygur kadınları da bellelerinde madeni kemerler kullanmışlar, bu kemer ya da kuşaklara kese, mendil vb. gibi kişisel eşyalarını takmışlardır.⁵⁸ Aslında kemer ya da daha doğru bir ifadeyle bel takımları ortaçağ göçerlerinin vazgeçemediği giysi parçalarından biri olmuştur.⁵⁹ Aynı şekilde Radloff'un verdiği bilgilere göre Altaylı kadınlar da hem iç hem de dış giysi olarak gömleği tercih etmişlerdir.⁶⁰

K.A. Rudenko'nun verdiği bilgilere göre VIII. - IX. yüzyılda Türk-Bulgar kadın kıyafet formu "kızıl" renkte ön plana çıkmıştır. IX. - XI. yüzyılda soğuk zamanlarda kaftan tipinde kürk giysiler tercih edilmiştir. Her ne kadar kaynaklarda İtil Bulgar topraklarında İslamiyet'e geçişle birlikte kaftan gibi İslami formda giysiler tercih edilmiş olduğu belirtilmişse de⁶¹ kaftan ve kaftana benzer formda giysiler Uygurlar,⁶² Göktürkler ya da diğer Türk kavimlerinde sık görülen bir parça olmuştur. Örneğin Uygurlarda kadınlar kaftan ya da drapeli uzun elbiseler giymiştir.⁶³ Yine Altaylı kadınlar da dış elbise olarak ya kaftanı ya da üzerine kumaş geçirilmiş bir kürkü tercih etmişlerdir.⁶⁴

⁵² Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Poloviny X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", 2002, s. 152.

⁵³ Ögel, *a.g.e.*, s. 323-324.

⁵⁴ Kulak ve tırnak temizlemek için ya da süs eşyası olarak da kullanılabilen materyaller.

⁵⁵ Hlebnikova, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁵⁶ Rudenko, *a.g.e.*, s. 151.

⁵⁷ Huzin, "Proçie Remesla", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 287.

⁵⁸ Ertürk, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁹ Yuliy Hudyakov - Vyacheslav İvanov, "Kul'tura Koçevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006, s. 510-511.

⁶⁰ Radloff, *a.g.e.*, s. 16.

⁶¹ Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Selış X-XII vv."

⁶² Ögel, *a.g.e.*, s. 29.

⁶³ Ertürk, *a.g.e.*, s. 21.

⁶⁴ Radloff, *a.g.e.*, s. 16.

Altay kadınlarının giysilerinde alt parça olarak tercih ettikleri pantolonlar XIII. yüzyıla kadar çok tipik olmamıştır. Bunlar özellikle İtil sahasında XIV. yüzyılda yaygın olarak görülmüş, bu yüzyılın ikinci yarısında göçebe Tatar kültürü etkisi altında gözlemlenmiştir.⁶⁵

İtil Bulgarları denilince Türkistan sahasında akla ilk gelen şeylerden biri Bulgar'da imal edilen ve "Bulgari" şeklinde adlandırılan mamuller olmuştur.⁶⁶ Bu sebeple deri zanaat üretimi oldukça gelişmiş olan İtil Bulgarlarının tercih etmiş olduğu ayakkabıların başında deri gelmiştir. Ayakkabı olarak hafif, topuksuz, dizlere kadar olan çizmeler tercih edilmiştir. İplerle dikilen, iki ya da tek parça deriden imal edilen deri çarıklar (tapoçki)⁶⁷ ya da terlik, hasır ayakkabı (eski Rus bast ayakkabısına benzer) şeklindedir.⁶⁸ İtil Bulgarlarında kadın erkek ayırt etmeksizin kullanılan ayakkabı süsleri çok çeşitli olmuştur. İtil Bulgar halkının giysilerinin ve ayakkabılarının süsleri çok sayıda ve farklı türde küçük çan şeklinde gürültülü takılardan, halkalı tokalardan oluşmuştur. İtil Bulgar Devleti'nin kültürü için zilli yani gürültü çıkaran takılar, en az diğer takılar kadar önem taşımıştır.⁶⁹

4. Sonuç

Bir milletin ya da kavmin içtimai, kültürel ya da dini yapılanmasının anlaşılması için o toplumda yaşayan kadınların statüsünün aydınlatılması çok önemlidir. İtil Bulgar yurdunda kadının toplum içerisindeki konumu, İslamiyet öncesi dönemde yaşamış olan Türk toplumlarından bir farklılık arz etmemiştir. Bulgar kadınları sosyal ve siyasi alanlarda erkeklerle eşit mertebede tutulmuş, bu durum İbn Fadlan'ın aktardıklarına da yansımıştır. İbn Fadlan'ın vermiş olduğu bilgiler İtil Bulgar kadınlarının toplum içerisindeki rollerinin aydınlatılması için oldukça faydalı olmuştur. Öyle ki Bulgar toplumunda kadınlar erkeklerle birlikte hem sosyal aktivitelerde hem de gerektiğinde hükümdarın yanında elçi kabulünde yerini almıştır. Özellikle İtil Bulgar Han'ı Almış'ın karısının, Halife Muktedir tarafından gönderilen heyeti, han birlikte karşılaması eski Türk idari sisteminde karşımıza sıkça çıkan unsurlar arasında olmuştur. Aynı şekilde İtil Bulgar kızlarının dilediği eşi seçebilmesi ya da cenaze törenlerinde erkeklerle birlikte saf tutabilmesi tamamen eski Türk ananeleri ile uyuşan özellikler arasında olmuştur. Tüm bunlara karşın şu belirtilmelidir ki İbn Fadlan'ın aktarmış olduğu bilgiler İslamiyet öncesi Türk yaşam tarzında görülen hususlarla örtüşmektedir; daha sonraki süreçte İtil sahası İslamiyet'in yoğun olarak hissedildiği bölgelerden olmuş, İtil Bulgar Türkleri bu dinin kuzey bölgelerde koruyuculuğunu üstlenmiştir.⁷⁰ Bu

⁶⁵ Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", s. 152.

⁶⁶ Ögel, *a.g.e.*, s. 166.

⁶⁷ Rudenko, "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Seliş X-XII vv."

⁶⁸ Rudenko, "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", s. 152.

⁶⁹ Hlebnikova, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bakınız.: Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 103.

sebeple kanaatimize göre İslamiyet'e geçişle birlikte muhtemelen İtil Bulgar kadınlarının sosyal hayatında değişimler yaşanmıştır.⁷¹

Arkeolojik araştırmalar sonucunda gün yüzüne çıkartılan giyim kuşam materyalleri, İtil Bulgar kadınlarının günlük hayatta tercih etmiş oldukları giyim tarzını anlamamıza büyük olanak sağlamıştır. Bu açıdan İtil Bulgar kadınlarının kullandığı giysi materyalleri, diğer konar-göçer toplumlarda görülen giysi materyalleri ile benzerlikler taşımıştır. Hatta belli başlı birkaç materyal dışında, çoğu süs ve giyim eşyası aynı formlarda olmuştur. Farklılık arz eden en önemli ekipmanı ise İtil Bulgar kadınlarının vazgeçemediği, hatta diğer kavimleri de etkileyen İtil Bulgarları ile özdeşleşen şakak süsleri oluşturmuştur. Ortaçağ boyunca İtil sahasında gerçekleşen ticari hareketlilik sayesinde sadece para dolaşımı sağlanmamış, kadınların güzelliğini zenginleştiren süs eşyaları, kürk ya da değerli kumaşların da bir milletten farklı bir millete aktarımı sağlanmıştır.

Kaynaklar

- ARSAL, Sadri Maksudi: *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- ÇİMEN, Latife Kabaklı: *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- DAVLETŞİN, Gamirzan Mirgazyanoviç: "Ustnoe Narodnoe Tvorçestvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikayas Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- DONUK, Abdülkadir: "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981.
- EBU HAMİD EL GİRİNATİ: *Girnatî Seyahatnamesi*, (Haz. F. Sabuncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- ERTÜRK, Nilay: *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, Hayalperest Kitap, İstanbul 2018.
- FAYZULLİNA, Diana Faridovna: "Jenskiy Maklaşeevskiy Koctyum: Rekonstruktsiya i Semantika", *Problemi Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Polj'ya*, Materiali Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan 2002.
- GENİNG, Vladimir - HALİKOV, Al'fred: *Rannie Bolgarı na Volge (Bol'se Tarhanskiy Mogil'nik)*, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1964.
- GOLDEN, Peter: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- HALİKOV, Al'fred - MOTSYA, Aleksandr Petroviç: *Bulgar-Kiev Svyazi Sudbi*, İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev 1997.
- HLEBNİKOVA, Tamara Aleksandrovna: "Osnovnie Proizvodstva Bolgar Perioda X- n. XIII vv.", Kazan 1964.
- HUDYAKOV, Yuliy - İVANOV, Vyacheslav: "Kul'tura Koçevnikov Evraziyskih Stepey", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- HUZİN, Fayaz Şaripoviç: "Proçie Remesla", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- HUZİN, Fayaz Şaripoviç: *Rannie Bolgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII - N. XIII v.)*, Kazan 2006.
- HVOL'SON, Daniel Abramoviç: *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Mad-yarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo*

⁷¹ İslamiyet'e geçişle birlikte İtil Bulgar halkının ya da kadınlarının sosyal hayatında ne tür değişimler olduğunu gösteren belirgin bir kaynak elimizde bulunmamaktadır. İslami dönemde açığa çıkan bilgiler daha çok siyasi ya da askeri yönde malumat veren Rus vakayinameleri olmuştur. Örneğin Kiev Knezi'nin 986 yılında İslamiyet'i kabul etmesi için İtil Bulgarları tarafından yapılan çağrı bu malumatların en önemlileri arasındadır. Detaylı bilgi için bakınız: Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 491-493.

- Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. Imperatorskoy Akademii Nauk, S. Petersburg 1869.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- İZMAYLOV, İskander: "Voennoe İskusstvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- KAPUSUZUĞLU, Gökçen: "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *TAD*, Cilt: 34, Sayı: 58, Ankara 2015.
- KAZAKOV, Evgeniy Petroviç: *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzd. Nauka, Moskova 1992.
- KURTOĞLU, Orhan: "Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği", *Milli Folklor*, Sayı: 81, 2009.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- MERCANİ, Şehabettin: *Müstefädü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Çev. Mustafa Kalkan, AK-DTYK Yay., Ankara 2008.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş V: Türklerde Giyecek ve Süslenme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, İstanbul 1993.
- POLUBOYARİNOVA, Marina: "Put' iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusy i Drevniruskimi Knyajestvami", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- Putesestvie Ahmeda İbn Fadlana Na Volgu*, Red. R.Z. Mahmutov, Kazan 2004.
- RADLOFF, Wilhelm: *Sibirya'dan II*, Çev. Ahmet Temir, Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul 1994.
- ROUX, Jean Paul: "Ortaçağ Türk Kadını I", *Erdem*, Cilt: 10, Sayı: 118, Ankara 1990.
- ROUX, Jean Paul: *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2014.
- RUDENKO, Konstantin: "Bulgarskiy Koctyum Vtoroy Polovini X-XIV vv. (Po Arheologičeskim Materialam)", *Problemi Drevney i Srednevekovoy İstorii Srednego Povolj'ya*, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan 2001.
- RUDENKO, Konstantin: "Material'naya Kul'tura Bulgarskih Selish X-XII vv.", <http://cyberary.pdf/ru/content/materialnaya-kultura-bulgarskih-selishch-x-xii-vv> adlı siteden 20.04.2018 tarihinde alınmıştır.
- SATTAROVA, Adelya İl'hamovna: *Jenskie Tatarskie Organizatsii v Sotsiokul'turnom Razvitii Obşestva v Kontse XX-naçale XXI v. (Na Materialah Respubliki Tatarstan)*, Kazan 2017.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- VALEYEV, Rafael' Mirgasimoviç: *Voljskaya Bulgariya, Torgovlya i Dnejno-vesovie Sistemi IX-n. XIII. vv.*, İzd. Fest, Kazan 1995.
- VALEYEV, Rafael': *Razvitie Torgovli Povolj'ya i Priura'lya v Epohu Srednevekov'ya*, İzd. Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2012.
- VALEYEV, Rafael': *Torgovlya i Torgovie Puti Srednego Povolj'ya i Priural'ya v Epohu Srednevekov'ya (IX-n. XV vv.)*, İzd. KGU, Kazan 2007.
- VALEYEVA-SULEYMANOVA, Guzel': "Bulgarskoe İskusstvo", F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan 2006.
- YAŞA, Recep: "Selçuklularda Saçı Geleneği", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 200, İstanbul 2003.
- YEGOROV, Andrey Vladimiroviç: "Bulgarskie Materialı Gorodişa İdnakar: K Voprosu o Tyurkoyaziçnom Komponente v Sostave Naseleniya", *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 4 (10), 2014.
- YÜCEL, Mualla Uydu: *İlk Rus Yüklüklerine Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.